

Оригинални научни рад
УДК: 94:323.1(497.115-89)"1905/1908"
94:327(497.115:436-89)"190"
94:323.1(=18)(497.115-89)"190"
DOI: 10.5937/zrffp52-37156

ФАНДЕ У ПРИЗРЕНСКОМ И ПЕЋКОМ САНЦАКУ 1905–1908.

Весна С. ЗАРКОВИЋ¹
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић

---

¹ vesna.zarkovic07@gmail.com

Рад примљен: 23. 2. 2022.
Рад прихваћен: 28. 3. 2022.

ФАНДЕ У ПРИЗРЕНСКОМ И ПЕЊКОМ САНЦАКУ 1905–1908.²

Кључне речи:

Фанде;
Срби;
Арбанаси
мухамеданци;
Пењки санџак;
Призренски
санџак;
Ђаковица;
злочини.

Сажетак. Аутор у раду указује на ситуацију у Призренском и Пењком санџаку од 1905. до младотурске револуције 1908. године. Срби су на том простору страдали од Арбанаса римокатолика – Фанда, који су заједно са Арбанасима мухамеданцима деловали организовано. Фанде су формирале чете на чијем челу су се налазиле вође. У акцији упереној против српског становништва имали су подршку Аустроугарске и римокатоличких свештеника. Заједнички циљ им је био да из Метохије раселе Србе, који су пред разним зулумима били принуђени да напуштају или у бесцење продају своја имања и уточиште проналазе изван граница Османског царства. У раду су наведени бројни примери страдања који су утицали на додатно ангажовање конзула Краљевине Србије у Приштини да Влади у Београду предложе одређене мере за поправљање положаја. Координирана акција Фанда и Арбанаса мухамеданаца против Срба је трајала до инцидента у џамији у селу Смонице у Ђаковичкој кази. Од тада ће ове две групе ући у отворени сукоб који ће резултирати немалим бројем убијених и рањених с обе стране. Независно од тога, зулуми према Србима се нису смањивали, а прокламовање Устава и младотурска револуција нису поправили стање у Призренском и Пењком санџаку, као ни у осталим деловима Косовског вилајета.

² Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 1. 2022. године.

Етничка структура становништва у Косовском вилајету крајем XIX и почетком XX века се знатно променила на штету српског живља. Време од завршетка српско-турских ратова па до ослобођења 1912. године су обележили разни зулуми и убиства Срба. Таква ситуација је утицала на положај угњетених, који су пред зулумћарима тражили спас изван граница Османског царства. Број исељених у том периоду није било лако утврдити и подаци варирају од неколико десетина хиљада до неколико стотина хиљада. Напуштена бројна српска имања су насељавали не само Арбанаси мухамеданци него и Арбанаси римокатолици – Фанде, чији су поступци знатно доприносили повећању анархије и изазивали још већи страх код Срба. Број Фанда је до 1878. године био занемарљив, али се временом повећавао. Карактерисала их је храброст због које су их власници земље, аге и бегови, насељавали на своја имања. За разлику од локалних Арбанаса, Фанде су за власнике земље представљале већу сигурност и јачале њихову економску моћ. Поред економске стране, Арбанаси римокатолици су имали и важну улогу у политичком животу, на коју се ослањала Аустроугарска, али и римокатоличка црква (Микић, 1988, стр. 27–28).

Аустроугарске дипломате су сматрале да треба радити на зближавању Арбанаса римокатолика и Арбанаса мухамеданаца. Као полазну тачку су одредили Скадар, где су, по њима, постојали услови за остваривање неких заједничких циљева. За разлику од Скадра, на простору Косовског вилајета је тек требало остварити зближавање зато што контакт између двеју конфесија није постојао. Отежавајућа околност је била у бројном стању, али и непријатељском ставу које је мухамеданско становништво имало према Фандама. Ипак, аустроугарска дипломатија није одустајала од планова и с њене стране су се могли чути предлози да се, уз помоћ конзула, добију што детаљнији подаци о међусобном односу на терену, на основу којих би се приступило даљој изради стратегије. Велики заговорник ове идеје је био заједнички министар финансија Бењамин Калај, који није пропустио прилику да укаже да се, према добијеним информацијама, чак и Порта залагала за зближавање Арбанаса мухамеданаца и Фанда, с циљем да се заједнички одупру православним Србима (Толева, 2018,

стр. 87–88). Аустроугарска пропаганда у Косовском вилајету је деловала плански и подстрекивала бројне арбанашке немире у којима су највише страдали православни, а много ређе римокатолици. Када је руски посланик у Цариграду Иван Зиновјев упозорио на ту чињеницу, султан „није одрицао, да у томе има прст и једна страна сила, која, преко својих агената, то ради“ (Ђоровић, 1992, стр. 22). Захваљујући добро осмишљеној пропаганди број римокатолика се увећавао, а Аустроугарска је у њима видела средство за остварење својих циљева и ширења утицаја на простору Старе Србије (Заркович, 2019, стр. 270–290).

Фанде су, према сведочењу руског конзула у Митровици Сергеја Тухолке, као и Арбанаси мухамеданци, били привилеговани у односу на Србе и могли су да носе оружје. Захваљујући тој могућности понашали су се осионо и вршили свакодневне зулуме над српским становништвом (Аншаков, 2014, стр. 179). Важили су за велике зликовце који су систематски уништавали Србе на ширем простору Старе Србије, користећи се разним средствима.³ У временском раздобљу од две деценије, Фанде из Малесије су населиле више од 300 кућа и захваљујући отимању српске имовине економски знатно ојачали и од сиромашних постали имућни (Перуничкић, 1988, стр. 289; *Косово и Меџохија у историји српског народа*, 1989, стр. 271–272). Арбанаси римокатолици који су дошли из Малесије живели су помешани са мухамеданцима у Призренској, Ђаковичкој и Пећкој кази (Аншаков, 2014, стр. 184).

Српско становништво Пећке казе се налазило на удару не само Арбанаса мухамеданаца него је страдало и од Арбанаса римокатолика. Фанде су деловале организовано у нападу на Србе, о чему сведочи чињеница да су образовали чете и имале свог вођу. На челу римокатоличке чете у околини Пећи се налазио Кољ⁴ Ајдар, који је напустио жандармеријску службу и са осталим Фандама отворено нападао и уцењивао српска села. На удару су му се нашла села Видање и Гораждевац, од којих је захтевао да плате одређену своту новца. Србе из Видања је уценио са 30, а сељане Гораждевца са 80 лира. Сиромаштво и немогућност српских сељака да испуне захтеве навели су Фанде на нове нападе и убиства. Крајем децембра 1905. године, у нападу на село Видање, убили су једну српску жену из истог села и Илију Пешића из Клине, који се послом ту затекао. Напади Фанда су постали учесталији, а њихов вођа је редовно посећивао римокатоличке свештенике у Призрену, од којих је добијао инструкције. Број припадника ових чета се увећавао јер су им се придружили и римокатолици из Ђаковичке казе. Опасност која је претила навела је српске сељане Видања

³ О деловању Фанда детаљније видети: Zarković, 2020, стр. 271–289.

⁴ У неким документима се среће као Краљ. Сматрамо да је Кољ исправније и да представља деминутив од имена Никола.

да затраже помоћ турских власти и предложи ангажовање деврија (стража), чији би задатак био да штите село и околину. Они су понудили и своје куће у којима би боравили, али њихов захтев није наишао на разумевање.⁵

Римокатоличке чете су биле средство Аустроугарске која је имала за циљ да расели српско становништво из Метохије. Оне су постојале у скоро свим селима Пећке казе. Учестали су били напади и на Србе Злокућана. Сведок ових напада био је и руски конзул у Призрену Сергеј Владимирович Тухолка који се ангажовао у заштити српског живља и захваљујући његовој интервенцији је било ухапшено дванаест Фанда. Затварање ових изгредника само је на кратко време донело мир сељанима Злокућана.⁶

Крајем 1905. године османске власти су у Пећи и Ђаковици постојале само формално, а ситуацију су контролисали Арбанаси. Срби су потпуно уклоњени из жандармеријске службе у Пећи и Ђаковици, а у Призрену их је од 85 остало 20 и уместо њих су доведени Арбанаси римокатолици (Микић, 1985, стр. 57). Фанде су се користиле ситуацијом у којој су се налазили Срби Пећке казе и околине. Поједини богатији српски сељаци, притиснути арбанашким злочинцима нису могли слободно да обрађују имања, па су покушавали да се иселе у Србију и оставе цео свој иметак. Настале околности су ишле на руку фратрима који су обећавали помоћ и заштиту, а заузврат од њих захтевали да прихвате римокатоличку веру. Један од таквих који се нашао на удару римокатоличких свештеника био је богати сељак Станиша Богићевић из Доброг Дола који је успешно одолевао притиску. Са његовим положајем, поред конзула Србије у Приштини, био је упознат и руски конзул у Призрену Тухолка. Он је Станишин пример изложио свештенику Анђелу, али је уместо одговора добио уверавања да му није нуђена никаква помоћ у одбрани од Арбанаса мухамеданаца и Фанда. Изговор о Богићевићевом положају, сличан свештенику Анђелу, имао је и аустријски конзул.⁷ Овај, као и други бројни примери указују на координирану акцију аустријских дипломата и римокатоличких свештеника у Косовском вилајету. Чврст став Станише Богићевића и одлучност да се не покатоличи озлоједили су Фанде које су и даље наставиле са притисцима и нападима на ову породицу. Подржани од својих фратара,

⁵ Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко-просветно одељење (=ППО), 1906, ред 801, ПП Бр. 19, конзул М. Спалајковић – В. Антонићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 4/17. јануар 1906; *Документи о сивољној полицији Краљевине Србије 1903–1914.* (=ДСПКС), књ. II, I/I, стр. 181–182, док. 20.

⁶ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 171, ПП Бр. 40, конзул М. Спалајковић – В. Антонићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 12/25. јануар 1906; ДСПКС, књ. II, I/I, стр. 183, док. 21.

⁷ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 59, ПП Бр. 334, вицекозул Н. Настасијевић – Министарству иностраних дела, Приштина 12/25. април 1906; ДСПКС, књ. II, св. I/II, стр. 789, док 400.

половином јула 1906. године, из заседе су убили Станишиног чифчију Недељка Ђоковића. Нису се зауставили само на томе, већ су претили и паљењем куће, у случају ако се не одрекну православне вере.⁸ На удару Фанда нашла се и најјача српска кућа Ристе Штитарца у селу Кијеву, чији су мушки чланови били принуђени да се привремено склоне код пријатеља и познаника у другим местима. Исту судбину доживели су и чланови породице Тодора Бошковића Лазаревића у селу Дреновчићу.⁹

У Пећкој кази је било око 100 српских задружних кућа које су представљале честу мету напада Фанда. Предводници су били Бек Хасан, Руста и Сокољ, а седиште им је било у Злокућанима. Иако су важили за одметнике, турске власти нису предузимале никакве мере да спрече њихова злодела. Они су удружени са још 150–200 разбојника римокатолика напали познатог српског првака, већ поменутог Тодора Бошковића из села Дреновчића. Многобројним нападима Фанда у Пећкој кази су се придруживали Малисори и Арбанаси мухамеданске вере. Њиховом удруженом акцијом је у току 1905. године било убијено више од сто Срба, 10–15 људи и деце је заробљено, док се о броју уцена, паљевина, отимања стоке и крађа није знао тачан податак. Конзулат Краљевине Србије у Приштини је располагао информацијама о бројним нападима на Србе и њихову имовину у Пећкој кази. Према тим подацима, вође Бек Хасан, Руста и Сокољ су на Ђурђевдан 1906. године напали село Наглавци које је било чифлук манастира Пећке патријаршије. У том нападу су опљачкали куће Петка Томића, Ђуше Маринковића и Гале Јовановића. Вредност имовине опљачканих кућа је износила око 100.000 динара. У току пљачке су ранили Цветка, брата Петка Томића. Старешина манастира Пећке патријаршије је инсистирао код пећког мутесарифа да предузме мере против злочинаца. Захваљујући мутесарифу упућене су заптије и аскери и ухапшено је 18 Фанда. Војска је након хапшења опколила село Ступ, гнездо латинских разбојника, познатих Заговића и пронашла покрадене ствари.

Нападу на село Наглавци су претходили и други насртаји Фанда и њихових присталица. Тако је Мухаџер, Халамеолин син из Шаљиновице, у Пећкој кази на њиви напао Анђелка Николића и покушао да му узме волове. Николић је у самоодбрани убио нападача, али је у знак освете након два дана нападнут, убијен му је брат Мита и одузета пушка са фишеклијом. Истовремено су Фанде, удружене са неколицином арбанашких зликоваца, запалиле целокупно имање, осим куће, Раци Н. из села

⁸ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 59, ПП Бр. 575, вицеонзул Н. Настасијевић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 13/26. јули 1906; *ДСПКС*, књ. II, св. 2/I, стр. 170–171, док. 34.

⁹ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 1062, ПП Бр. 583, конзул М. Спалајковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 21. јули / 3. август 1906; *ДСПКС*, књ. II, св. 2/I, стр. 216, док. 64.

Прекала. Месец дана раније Фанде Љуш Аран, Никола Дрец, Јусуф Зал и неколико присталица Бек Хасана су отели две краве и једног јунца Пери Спасићу, а потом Живану Миладиновићу 15 грла говеди. Фанде су биле малобројне у односу на српско становништво Пећке казе, али су деловале организовано и удружено са арбанашким одметницима и имале подршку аустријског конзула из Призрена и Митровице.¹⁰

Помоћ и подршка која је долазила са аустријске стране додатно је охрабрила Фанде да наставе са још чешћим и снажнијим нападима на српско становништво. Положај Срба у целом Косовском вилајету је био незавидан, али се нарочито погоршао у Пећком и Призренском санџаку. Томе је допринела и чињеница да су Фанде ове крајеве почеле више да насељавају. Примера ради, у Пећкој кази до 1880. године њихов број је био незнатан, а већ крајем 1905. године имало их је 250 кућа. За разлику од Пећке казе, у Призренској их је било мање, јер су аге, власници земље радије на својим имањима држали Србе чифчије, него мухамеданце и римокатолике. Локалне турске власти су биле немоћне да спрече и адекватно казне починиоце злочина, а и када су покушале да им се супротставе и ухапсе, након неког времена они би били помиловани од стране султана. Због таквог поступања према изгредницима уследили су нови и чешћи напади на српско становништво. Увиђајући да су Фанде биле истрајне у намери да раселе Србе, конзул Краљевине Србије у Приштини Мирослав Спалајковић је предложио председнику Владе Николи Пашићу мере које би утицале на поправљање положаја. Он је предлагао да се у Пећком и Призренском санџаку за чуваре српских села поставе Арбанаси, и то по један за два до три села, са платом од 30–40 динара месечно. Такође, према његовој замисли неопходно је било образовати једну чету од пет до десет људи. Њихова обавеза би била: 1) да прате међусобне арбанашке сукобе, да ноћу нападају једну страну и на тај начин изазову још већу нетрпељивост и борбу; 2) да убијају зликовце и арбанашке прваке; 3) посебан задатак је био предвиђен за чету у Пећкој кази која би била задужена да сузбија Фанде, да ноћу упада у њихова села, наноси штету, пали и убија. Оваква акција подразумевала је и финансијску подршку, јер је за четнике била предвиђена одређена накнада у висини од 40 динара месечно. Поред тога, четници који би били задужени за призренски крај морали би да станују у Призрену, да током дана обављају свој посао, а само ноћу, уочи празника, и недељом да нападају села у којима живе Фанде, а затим да се враћају у град. Неопходно је било да у селима имају на располагању две–три куће које би послужиле као склониште, док би у Призрену, на крају града имали једну у коју би чували оружје. Најам кућа и храна за ове чете увећала би трошкове за још 40 динара месечно. За разлику од њих, четници у Пећкој кази би били

¹⁰ ДСПКС, књ. II, св. I/II, стр. 943–950, док. 486.

из села која се налазе у близини оних у којима су живели римокатолици. Поред добре организације, за овакву акцију је било потребно приватним каналима обезбедити брзометно оружје за четнике. За реализацију ове идеје, према процени конзула у Приштини, било је неопходно пет хиљада динара годишње.¹¹ Предлог о формирању чета за сузбијање Фанда, поред осталих, подржавао је и каснији конзул у Приштини Милан Ракић.¹²

Страх за опстанак српског становништва и идеја да се сачува у тим крајевима је био оправдан за конзула Спалајковића. Његови извештаји упућени Министарству иностраних дела, обојени тмурним догађајима, описивали су бројне паљевине, убиства, крађе и велики број жртава које су посећивале конзулат.¹³ Ситуација се погоршала јер су до тог времена били забележени примери да су се Срби у неким случајевима могли ослонити на турску власт и поједине Арбанасе, који су им пружали помоћ. Међутим, од оног времена од када су Фанде почеле да се организују и нападају права реткост је била да их неко заштити. Римокатоличке вође су јавно обећавале да ће уништити српски живаљ за две године. Фанде су се у тој борби, осим напада, користиле и разним обећањима. Пласирали су причу да ће Србе ослободити плаћања вергије,¹⁴ а заузврат захтевали да пређу под њихову заштиту. Поред материјалне помоћи коју су нудили, српске младиће су уцењивали да се жене њиховим девојкама.¹⁵

Акције Фанда су биле у неку руку дело римокатоличких свештеника који су обилазили српска села и наговарали домаћине да приме нову веру. Желећи да остану доследни у својој одлуци и вери, српски прваци из неколико села су се састали и донели своје одлуке. Представници Срба из Подгора, Белог Поља и Прекорупља су посетили конзулат у Приштини и затражили помоћ. Зато је конзул поново инсистирао у Београду да се одобре средства, неопходна за формирање и издржавање чета, које су, по њему, у том тренутку биле најнеопходније у Подгору, Прекодримљу, Прекорупљу,

¹¹ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 1062, ПП Службено, конзул М. Спалајковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина–Београд 16/29. мај 1906; *ДСПКС*, књ. II, св 1/II, стр. 1023–1026, док. 543.

¹² ДАС, МИД ППО, 1907, ред 200, ПП бр. 18, конзул М. Ракић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 1/14. јануар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 3/I, стр. 153–162, док. 1 (Ракић, 1985, стр. 94–106).

¹³ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 59, Телеграм конзула М. Спалајковића – Министарству иностраних дела, Приштина 7/20. јун 1906; *ДСПКС*, књ. II, св 1/II, стр. 1113, док. 604.

¹⁴ Фанде су биле ослобођене плаћања вергије (пореза). Поред тога, нису плаћали дизију која је законом из 1855. године замењена аскеријом (војницом). За разлику од мухамеданаца, хришћани и Јевреји су били у обавези да плаћају овај порез као надокнаду за неслужење војног рока. Овај порез је укинут 1909. године (Schmitt und Frantz, 2020, стр. 190, No. 184).

¹⁵ *ДСПКС*, књ. II, св 1/II, стр. 1116–1118, док. 608.

Белом Пољу и Крушевцу. Цела акција је била замишљена једино као одбрана од Фанда, директно би се руководило из конзулата у Приштини, а трошкови реализације би били 1.200 динара месечно. Ова идеја је требало да допринесе заштити српског становништва у метохијским селима и била је прихваћена од стране председника Владе Николе Пашића.¹⁶

С јесени 1906. године Арбанаси мухамеданци и Фанде су наставили са терором над недужним српским сељацима. У Пећкој кази су учестала убиства, паљевине и прогони, а главни актери почињених зулума су биле Фанде, у односу на Арбанасе мухамеданце који су се само привидно примирили. Срби Пећи и околине су били приморани на исељавање, али у том погледу нису наилазили на потпуну помоћ конзулата из Приштине, па су се на разне начине сналазили и прелазили на територију Србије. На удару су се налазили угледни домаћини, међу њима и Раде Ивковић из Истока, којег су, након смрти Арсе Вујића, сматрали за сеоског првака. У једном дану Раде Ивковић је убијен, Матеја Радовановић рањен, а Радоју Љушићу из истог села запаљено је све сено. Месец дана пре тога су спаљене све појате и жито Ристи из села Млечана и Милосаву Симићу из Кијева, док је Милутину Чакрхићу из Дрсника спаљена кућа. Након тога је у Љубожди убијен Риста Зарић, који се услед притисака и претњи склонио у Клину и као чифчија радио на имању Зејнул-бега из Пећи. Србима није претила опасност само у селима, него и на путевима којима су се кретали. Трагичну судбину доживели су Ица Шћепић из Шаљиновице и Вукајло из Опрашке када су их Фанде пресреле и убиле на призренском путу. Сведоци овог злочина су пружили отпор нападачима и том приликом убиле једног Фанду, а другог ранили.¹⁷ Списак о зулумима над Србима у рејону приштинског конзулата за период од 1. августа до 31. децембра 1906. године, међу којима се налазе и жртве stradale од Фанда, био је послат Министарству иностраних дела у Београду.¹⁸

Злочини Арбанаса римокатолика у Пећкој кази су достигли велике размере и утицали су на одлуку пећког мутесарифа да ангажује војску и обрачуна се са њима. Он је појединим селима, у којима су живели Срби, ставио на располагање одређени број војника, али ни то није било довољно за постизање сигурности. Конзул Србије у Приштини је био мишљења да смиривању ситуације може допринети Керим-бег Махмутбеговић из Пећи,

¹⁶ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 1062, ПП Бр. 583, конзул М. Спалајковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 21. јули / 3. август 1906; *ДСПКС*, књ. II, св. 2/I, стр. 215–217, док. 64.

¹⁷ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 171, ПП бр. 804, конзул М. Ракић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 26. септембар / 9. октобар 1906; *ДСПКС*, књ. II, св. 2/I, стр. 419–422, док. 216.

¹⁸ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 112, ПП бр. 197, конзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 8/21. март 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 3/I, стр. 569–571, док. 275.

који је и сам изражавао спремност да се обрачуна са Фандама, посебно са оним који су малтретирали његове чифчије Србе. У извештају упућеном у Београд, конзул је изнео идеју да се преко Хилми-паше, пећком муте-сарифу изда наређење да команду над војницима, задуженим за потеру Фанда, повери Керим-бегу.²⁰

Срби из Пећке казе су се за помоћ, осим конзулу из Приштине, обраћали и посланику Краљевине Србије у Цариграду. Зато су у престоницу Османског царства упутили угледног Србина из Пећи Николу Хаџи Ристића, којег је најпре примио отправник послова Живојин Балутџић, а затим велики везир и руски посланик Иван Зиновјев. Разлог за ову посету лежи у чињеници да су се виђенији Срби пећког краја најпре жалили на свој положај српском, руском и италијанском конзулу. Њихова жалба је била написана на десет табака, али је адекватна помоћ изостала. У жалби је поред наведених злочина посебан акценат стављен на деловање Фанда и пасивност турских власти према њима. Целокупну ситуацију Хаџи Ристић је описао следећим речима: „Пре смо, вели код Турака налазили заштите. Давали смо им по мало пара, те су нас од Арнаута бранили. Сада су и ти Турци у аустријској служби па су и они противу нас“.²¹ Са овим Хаџи Ристићевим деловањем била је упозната и Влада у Београду, а Мирослав Спалајковић је наложио конзулату у Приштини да Србима из Пећи препоручи да своје жалбе упуте у Цариград, искористе прилику и затраже да се Керим-бег Махмудбеговић постави за команданта деврија у Пећкој кази.²²

У појединим крајевима Косовског вилајета Арбанаси су међусобно склапали бесу, али је то краткотрајно трајало. Након престанка важења бесе стање се погоршавало по Србе, који су наставили са тражењем помоћи и упућивањем жалби. Оправданост жалби је била основана јер је ситуација у читавом Косовском вилајету била веома лоша, о чему сведоче и речи руског конзула Тухолке упућене конзулу Милану Ракићу у којима каже да: „Никад није видео овако велике несреће, а мање могућности за помоћ и поправку стања“.²³

Пећку казу, као и остале делове Косовског вилајета, захватио је отпор Арбанаса који су се противили реформама. Валији у Скопљу су упутили захтеве и запретили да ће напасти Пећ и сами их спровести, у случају да не наиђу на њихово испуњење. Овом отпору и захтеву Арбанаса мухамеданаца су се придружили Арбанаси римокатолици из Пећке казе. Њихове вође

²⁰ ДАС, МИД ППО, 1906, ред 1776, ПП бр. 1451, конзул М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, Приштина 21. децембар 1906 / 3. јануар 1907; ДСПКС, књ. II, св. 2/II, стр. 894, док. 510.

²¹ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 18, Пов. бр. 171, посланик Ј. Ненадовић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Цариград 24. фебруар / 9. март 1907; ДСПКС, књ. II, св. 3/I, стр. 497–499, док. 221.

²² ДСПКС, књ. II, св. 3/I, стр. 499, док. 221.

²³ ДСПКС, књ. II, св. 3/I, стр. 1007, док. 571; (Богдановић, 1985, стр. 157).

Зеф из Злокућана, Пренд Делија из Великог Ђурђевица и Пренд Паљака из Ђураковца су у име Арбанаса римокатолика склопили бесу о заједничкој одбрани са Арбанасима мухамеданцима. Сарадња и везе ове две групе постајале су чвршће и јаче, о чему сведочи и податак да је Зеф из Злокућана у друштву једног фратра гостовао код Нимана Дервиша у Истинићу.²³ У међувремену је пећки мутесариф премештен у Митровицу,²⁴ а уместо њега је постављен Мехмед-бег Алидрагић, познат по отимачинама и пљачкама.²⁵

Акције Арбанаса мухамеданаца и римокатолика су временом биле чешће, а бројни Срби, учитељи и свештеници из Пећи и околине су много пута сведочили у конзулату у Приштини о њиховим изгредима. Циљ заједничке акције одметника од власти је био да се угледне српске породице раселе и њихова имања узурпирају без новца или по веома ниској цени. Карактеристичан пример је забележен у селу Црном Врху, удаљеном пола сата од Пећи, у којем су живеле две имућне и многобројне породице, Хаџи Лазићи и Здравковићи. Пред зулумћарима, који су ударали на част жена, мучили и отимали све што су могли, породица Здравковић је била принуђена да најпре прода једну ливаду за 25.000 гроша, а преостало имање, чија се вредност без зграда процењивала на 50.000 гроша, напусти и пребегне у Србију. Не желећи да се задовоље имовином Здравковића, зликовци су вршили притисак и на Хаџи Лазиће, који су према тврдњама управитеља српских школа из Пећи имали око 80 мушких чланова. Иза ових и других сличних примера протеривања Срба са својих имања стајали су аустријски плаћеници у Пећи, попут Јашар-паше. Циљ им је био да се на напуштеним српским имањима населе Фанде из ђаковичке Малесије и Ругова. Они су били у сродству, а забележени су и примери да је један брат био римокатоличке вере, а други муслиман. У заједничкој акцији, упереној против Срба, међусобно су склопили договор и формирали чете у којима су се налазили: Хаџи Бајрам, Хока, Џуб Авдуљ, Али Авдуљ, Зумбер Сељман, Мустафа Јусуф, Бико и Мустафа из Руговске области и села Кошутана, као и Ибрахим Реца и Дем Хасан из села Кастрата. Предводили су их Зумбер Сељман и Мустафа Јусуф из Кошутана, који су имали подршку и помоћ у Пећи од Ниман-бега Махмудбеговића и Јашар-паше. Они су приморали Радојка Ђошовића из Црног Врха да прода своје имање за 50.000 гроша, иако је вредело дупло више и плати глобу од 40 лира. Пред зулумима су се нашли и остали Срби: Ђорђе Мићовић из села Летине, Продо Мићовић, Славко Јововић, Риста Величковић и Дена

²³ ДАС, МИД ППО 1907, ред 36, без броја и датума, Концепт Министарства иностраних дела о арнаутском покрету и злочинима у Старој Србији; *ДСПКС*, књ. II, св. 3/I, стр. 1284–1285, док. 743.

²⁴ *ДСПКС*, књ. II, св. 3/I, стр. 735, док. 357.

²⁵ ДАС, МИД ППО 1907, ред 36, без броја и датума, Концепт Министарства иностраних дела о арнаутском покрету и злочинима у Старој Србији; *ДСПКС*, књ. II, св. 3/I, стр. 1284–1285, док. 743.

Милићевић из Црног Врха, затим Ђока Максимовић и Милоје Ристић из Брестовика. Исту судбину је доживео и најугледнији и најбогатији српски трговац у Пећи, Матеја Филиповић, који је своје имање у селу Кривоглава, иако је вредело 500 лира, продао за 360, а имање у граду, чија је вредност била 360 лира, намеравао је да распрода и исели се.

Зулуми према Србима у Пећкој кази и околини су, у односу на друге делове Косовског вилајета, предњачили и захтевали брзу реакцију турских власти. Према мишљењу конзула из Приштине неопходна је била интервенција из Београда и Петрограда којом би се скренула пажња европских држава и јавности о страдањима српског становништва. Са тим циљем конзул је са митрополитом Нићифором планирао да Влади у Београду достави све податке који би користили тој дипломатској акцији.²⁶ Истовремено, митрополит је намеравао да Хилми-паши и Патријаршији у Цариграду упуту један експозе о тешком стању у Пећкој кази и околини.²⁷

Број Срба који су се исељавали из Пећке казе у Србију и Црну Гору навео је председника Владе Николу Пашића да се 25. октобра 1907. године обрати посланику у Цариграду, од којег је захтевао да предузме одређене кораке на Порти и затражи заштиту. Поред тога, у допису је навео податак о породици Здравковић, која је са 22 члана, заједно са породицом Вуче Миљковића и Милије Ђорђевића из Црног Врха, у укупном броју од 36 прешла у Србију на караули Борје код Рашке. Након нешто више од десетак дана на исту караулу је стигло 26 људи, према чијим тврдњама је било још око 36 спремних да напусте Пећку казу.²⁸

Преостали Срби који нису избегли из Пећке казе послали су у конзулат у Приштини једну делегацију коју су чинили Глигорије Герић, Тома Филиповић, Благоје Димић и Живко Рајевић. Чланови делегације су указали на потребу да се отвори српски, црногорски или италијански конзулат у Пећи (Микић, 1977, стр. 149–167). У том тренутку је најизгледније било отварање италијанског конзулата и такав предлог је био прихватљив и за конзула Милана Пећанца и за Владу у Београду.²⁹

²⁶ ДСПКС, књ. II, св. 4/I, стр. 562–566, док. 290.

²⁷ ДАС, МИД ППО, ред 112, ПП бр. 752, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. октобар 1907; ДСПКС, књ. II, св. I, стр. 689, док. 370.

²⁸ ДСПКС, књ. II, св. 4/II, стр. 649–650, док. 341. Н. Пашић је саставио концепт и упуту Посланству Краљевине Србије у Петрограду у којем је навео да је породица Здравковић бројала 23 члана, Вуче Живковића (Миљковића) 10 и Милије Ђорђевића 1 члана, што је, по њему, износило укупно 37 чланова (ДСПКС, књ. III, св. 1/I, стр. 374, док. 85).

²⁹ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 112, ПП бр. 740, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 15/28. октобар 1907; ДСПКС, књ. II, св. 4/II, стр. 670–672, док. 356.

Док је, с једне стране, у току била акција дипломата Краљевине Србије, с друге је, између римокатолика и муслимана, у Ђаковици дошло до сукоба који се проширио и на остале крајеве.³⁰ Као узрок ових сукоба се наводило да су римокатолици први дан Бајрама ушли у џамију у селу Смонице, заклали свињу и крвљу исцртавали крстове по џамији. Прве информације које су се чуле о сукобу две стране односиле су се и на вешање претходно заробљеног фратра.³¹

Конзул Милан Пећанац је дошао на идеју да сукоб мухамеданаца и римокатолика треба искористити и затражити додатно слање војске. Руски посланик у Цариграду Зиновјев се залагао на Порти да се упути војска у пећки крај. Захваљујући његовом ангажовању било је одлучено да се пошаљу два батаљона.³² Међутим, обећање из Цариграда није испуњено и војска није упућена у Пећку казу, за разлику од Ђаковице у коју је раније послато војно појачање са задатком да се заштите Фанде.³³

До сукоба Арбанаса мухамеданаца и Фанда у Ђаковици, две стране су живе у релативно добрим односима. Међу њима су биле забележене крвне освете, али су се оне решавале као и све остале међу самим Арбанасима. Између сукобљених се јавио нови елемент раздора – верски. Права истина и позадина овог сукоба није била најјаснија. Драгоман аустријског конзулата у Призрену Бећир ефендија је тврдио да је то дело католичког бискупа Трокшија, који је наредио да се ухвати отац Луиђо и да свињску главу у џамију нису унеле Фанде, него добро плаћени муслимани. За управника Богословије у Призрену Милана Чемерикића, ова тврдња није била уверљива, али је била значајна чињеница да су ионако заоштрени односи између аустријског конзула и римокатоличког бискупа постали још лошији.³⁴ Занимљив податак у вези са овим догађајем је да аустријски конзулат није имао поуздане информације, а њен конзул је одбио да пружи помоћ Фандама. Ситуација између Фанда и мухамеданаца се још више заоштравала на штету римокатолика, јер је у сукобу било

³⁰ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 36, Без броја, Телеграм конзула М. Пећанца – Министарству иностраних дела; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 776, док. 421.

³¹ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 112, ПП бр. 802, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 1/14. новембар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 778–782, док. 424.

³² ДАС, МИД ППО, 1907, ред 36, ПП бр. 6028, М. Спалајковић – Конзулату Краљевине Србије у Приштини, Београд 13/26. новембар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 821–822, док. 443.

³³ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 179 (VIII), ПП бр. 191, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 11/24. фебруар 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/I, стр. 480–481, док. 149.

³⁴ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 36, бр. 675, Управник Богословије М. Чемерикић – Главном Туторству „Фонда Симе Игуманова“, Призрен 8/21. новембар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 829–830, док. 446.

мртвих. Иако Фанде нису пружиле јак отпор, мухамеданци су тежили да их ослабе и приморају на предају оружја.³⁵ У оружаном борби између Фанда из Ђаковице и Пећи и Арбанаса погинуло је 30–40 с обе стране, а у римокатоличком селу Рамовцу било је спаљено 30 кућа.³⁶ Након ове ситуације, ђаковичким Фандама су, према извештачима, стизала уверавања да ће им Црногорци пружити помоћ у борби са мухамеданцима. Конзул Милан Пећанац је био уверен да је црногорски кнез био спреман на савез са Фандама, не само да би створио непријатности Турцима него и да би омогућио аустроугарским присталицама већи уплив у збивања на терену.³⁷

Упркос овим обећањима, Арбанаси мухамеданци нису престајали да пружају отпор Фандама. У Призрену су јавно демонстрирали, док су у Пећи и околини и даље наставили са нападима на виђеније куће римокатолика. Независно од тога, зулуми према Србима нису били смањени.³⁸ Арбанашки покрет је попримао веће размере, чаршија у Призрену је била затворена и склопљен је био договор између Арбанаса и Турака о бојкоту римокатолика. Турске власти су стрепеле од могућег масакра над Фандама, па су из правца Солуна, Скопља и Митровице упутили војску у Призрен. Конзул Краљевине Србије је, након сазнања о слању војске, сматрао да је њено присуство неопходно, не само ради смиривања двеју завађених страна него и за заштиту српског живља. Зато је сматрао да је погодан тренутак да се поново активира обећање великог везира у Цариграду, дато руском посланику Зиновјеву, да ће послати војску и на тај начин умањити зулуме према Србима.³⁹

Представници страних посланстава у Цариграду су се активније укључили у решавање сукоба Арбанаса мухамеданаца и Фанда и интервенисали на Порти да предузме мере и пошаље војску. На инсистирање аустроугарског посланика у Цариграду, у Ђаковицу је из Митровице био упућен Шемси-паша са неколико јачих одељења војске. Иако је важио за смелог и одважног официра који је војничку каријеру градио широм

³⁵ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 36, бр. 689, управник Богословије М. Чемерић – Главном туторству „Фонд Симе Игуманова“, Призрен 13/26. новембар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 859, док. 459.

³⁶ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 36, Телеграм конзула М. Пећанца – Министарству иностраних дела, Приштина 14/27. новембар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 860, док. 460.

³⁷ ДАС, МИД ППО, 1907, ред 36, Пов. бр. 959, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. децембар 1907; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, стр. 985–987, док. 545.

³⁸ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 206, ПП бр. 242, конзул М. Пећанац – Министарству иностраних дела, Приштина 25. фебруар / 9. март 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/I, стр. 602, док. 219.

³⁹ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 206, ПП бр. 315, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 14/27. март 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/I, стр. 749–751, док. 309.

Османског царства и чији су резултати рада били тема страних амбасада у Цариграду, Шемси-паша је овај пут углавном преговарао са арбанашким првацима. Уместо да одлучно поступи према арбанашким мухамеданцима, он је договарао да потпишу и овере изјаве да неће палити куће Фандама. У Ђаковици је о судбини Фанда одлучивала комисија, а у Призрену је Шемси-паша преговарао са одбором, задуженим за дојкот римокатолика. За конзула Краљевине Србије је био нелогичан овакав став Шемси-паше и начин на који је поступао са изгредницима, али је био сигуран да је притисак на Порту вршио аустроугарски посланик који је имао велики утицај у Цариграду. Арбанаси мухамеданци нису одустајали од намере да униште Фанде, па су у селу Прилепу, у Ђаковичкој кази, 3. марта 1908. године одржали збор на којем су донели следеће одлуке: 1) да се измире завађени из Дечана и Црног Брега; 2) да спале куће оним Фандама којима до тада нису биле спаљене; 3) да у Ђаковици остане главна комисија, а да се у сваком селу формирају пододбори од шест људи; 4) да две чете од 20–30 људи крстаре по нахији, да убијају виђеније Фанде и за то буду награђени од комисије. Руководећи се донетим одлукама, у Пећкој кази су убијени предводници Фанда Никола Мрија и Зеф Ђона, а зликовци из Ромаје, Петар Ђела и Петар Ђон су уцењени на по 50 лира. Карактеристична појава у нападима на Фанде је била спремност појединих арбанашких првака да мржњу и освету мухамеданаца према римокатолицима скрену на Србе. У Пећи је ситуација била гора, зликовци су се слободно шетали по вароши, а турске власти су биле немоћне да против њих предузму одлучујуће мере. Понашање власти се негативно одражавало и на сеоске средине, а српски сељаци су од стране хуђумата и чиновника били оптерећени двоструким наметима. Порезници су дупло наплаћивали порез и нису давали никакве признанице. Арбанаси су користили сваку прилику и приморавали српске сељаке да им обрађују земљу. Једном речју, анархија се увећавала на сваком кораку, јер ни безбедност на путевима који су водили ка Пећи, Призрену и Митровици није била загарантована.⁴⁰

О ситуацији у Призрену и положају Фанда могла су се чути различита мишљења. Приштински мутесариф Исмаил-паша је тврдио да се стање погоршало и да је у Призрен отишао дивизиони генерал Ибрахим-паша. За разлику од њега, извештач конзулата Краљевине Србије у Приштини је располагао подацима да је ситуација била непромењена, а Фанде забринуте да ли ће бити протеране или ће остати на чифлуцима. Оскудевали су у основним намирницама, али су се њихови надлежни постарали да за сиротињу обезбеде и поделе четири кола брашна и сто турских лира. Наду у бољу будућност им је уливао долазак Шемси-паше из Ђаковице и

⁴⁰ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 38 (IV), ПП бр. 331, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. март 1908; ДСПКС, књ. III, св. 1/II, стр. 783, док. 328.

његово инсистирање код мухамеданских старешина да се изјасне о понашању у погледу Фанда.⁴¹

Турске власти су се прибојавале могућих нереда, па је Хилми-паша позвао у Солун два највиђенија првака из Призрена, Шериф ефендију и Хаџи Русту Кабаша. Први је отишао 31. марта 1908. године, а други два дана касније. Од њих је захтевао да својим ауторитетом утичу на остале Арбанасе и укину склопљену бесу против Фанда, у супротном, претио је применом силе.⁴² Хилми-паша је и у каснијим разговорима помињао да ће послати војску у она места где су Срби највише страдали, у Ђилане и Пећ, али након смиривања ситуације у Призрену. Иако је знао да из Цариграда није постојало наређење да се према арбанашким злочинцима предузму одлучујуће војне мере, Хилми-паша је у разговору са Тухолком, руским конзулом у Митровици, указао на такав став и обазривост Јилдиза према Арбанасима мухамеданцима који су се испољавали у призренским догађајима са Фандама.⁴³

Арбанашки прваци су поново прибегли опробаном методу везивања бесе најпре у Пећи, где су одржали збор и формирали „комисион“ (одбор за заштиту од злих дела) у који су ушла и четири Србина. Пре одржавања збора су затражили одобрење од власти, која је позитивно одговорила и подржала овакву одлуку. Поред тога, Хилми-паша је дао и упутство за поправљање стања, а сматрало се да су арбанашки прваци везивали бесу на наговор кругова, блиских султану у Цариграду, како би се избегло завођење реформи у тим крајевима.⁴⁴

Арбанаси мухамеданци су наставили са одржавањем зборова у лето 1908. године у Феризовићу, на којима су, поред осталих питања, углавном изражавали незадовољство против Аустријанаца, које је уследило након отвореног непријатељског става према Фандама. Вође зборова су остале упорне у својим захтевима да се римокатолици иселе са имања. Страни агенти, имућни и људи од ауторитета, попут приштинског мутесарифа Исмаила и муфтије, залагали су се да дође до измирења са Фандама.

⁴¹ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 206, ПП бр. 347, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 23. март / 5. април 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/II, стр. 848–849, док. 363.

⁴² ДАС, МИД ППО, 1908, ред 57, ПП бр. 369, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 27. март / 9. април 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/II, стр. 876–878, док. 386.

⁴³ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 179, ПП бр. 482, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 30. април / 13. мај 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/II, стр. 1063–1067, док. 501.

⁴⁴ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 179, ПП бр. 531, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 18/31. мај 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 1/II, стр. 1165–1167, док. 574.

Међутим, у току самих преговора дошло је до нових сукоба у Призрену због ширења гласина да на Косово долазе „Немци“.⁴⁵

Сви виђенији прваци из Приштинског, Пећког, Призренског и Новопазарског сандака су, након првог збора у Феризовићу, били позвани на договор у вези са решавањем питања Фанда. У време док су се у Феризовићу окупљали Арбанаси мухамеданци, у Призрен су стигли изасланици старешина из Ђаковице Асан ефендија Шљак, из Пећи Зејнел-бег Махмудбеговић и из Митровице и Приштине повереници приштинског муфтије и убијеног Шемси-паше. Они су донели одлуку да се Фанде не исељавају, да остану на чифлуцима, али да се са њима не обавља трговина. Ова одлука није прихваћена од стране многих мухамеданаца, који су се поново побунили у Призрену 12. јуна 1908. године.⁴⁶ Недуго затим, 18. јула, у Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу су стигле вести о потпуном измирењу мухамеданаца и римокатолика и склапању политичког споразума.⁴⁷ Споразум је најпре постигнут у Феризовићу, а затим, уз залагање Зејнел-бега, у Призрену и Ђаковици. Истовремено, одлука о измирењу двеју сукобљених страна односила се и на друге крајеве Косовског вилајета.⁴⁸

Иако је на први поглед изгледало да је дефинитивно постигнут договор по питању Фанда, конзул Милан Пећанац је, руководећи се информацијама добијеним од Петра Костића, сматрао другачије. Костић је износио детаље приче да су Арбанаси мухамеданци тајно договорили са призренским мутесарифом да све жандарме Фанде, којих је било 30–40, постепено избаци из службе.⁴⁹

Фанде су у свом деловању имале подршку римокатоличког бискупа из Призрена Трокшија, који се залагао за ширење националне албанске идеје. Такво деловање није било усмерено само против Срба православне вере, већ и против римокатолика из Јањева који су говорили српским језиком. Велика неслагања са Трокшијем кулминирала су јануара 1908. године, када

⁴⁵ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 711 (III), Пов. бр. 3507, Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Посланствима и конзулатима Краљевине Србије у иностранству, Београд 28. јун / 11. јули 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/I, стр. 365–374, док. 111.

⁴⁶ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 57, ПП бр. 666, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 2/15. јули 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/I, стр. 403–405, док. 134.

⁴⁷ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 711, ПП бр. 546, конзул Ж. Балугџић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Скопље 5/18. јули 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/I, стр. 425, док. 151.

⁴⁸ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 711, ПП бр. 573, конзул Ж. Балугџић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Скопље 6/19. јули 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/I, стр. 430–431, док. 156.

⁴⁹ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 711, ПП бр. 692, конзул М. Пећанац – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 7/20. јули 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/I, стр. 433–434, док. 160.

су Јањевци послали жалбу Светој Столици у Ватикану у којој су истицали незадовољство и отпор према албанизацији, говорећи да ће радије прећи на православље, него се претопити у Арбанасе (Аншаков, 2014, стр. 179).

Убрзо је наступило ново стање у Османском царству, 24. јула 1908. године је прокламован Устав и власт су преузели младотурци. Међутим, Србима Пећког и Призренског санџака то није донело никакав бољитак јер су и даље вршени злочини, убиства, паљевине и поновно активирање римокатоличког комитета. Као доказ таквој тврдњи говори податак да је 6. септембра 1908. године једна наоружана чета коју су предводили Коњ Гега Зеф, Пјетр Ци Дада, Ђели Љуге, Нду Деде (Коњач) одсели код Прен Бинака у селу Будисавци. Турске власти су, након сазнања о њиховим плановима, упутиле 100 војника, али су Фанде успеле да побегну. Војска није стигла да се обрачуна са њима, али је ухапсила јатаке, који су два дана провели у затвору, а након тога, на залагање Јашар-паше ослобођени. Као разлог њиховог ослобађања наводило се да нису постојали никакви лоши планови Фанда, него намера да се предају властима.⁵⁰

Иако је Уставом декларативно прописана једнакост за све народности у Османском царству, Срби су и након његовог проглашења страдали у Косовском вилајету. Већ 1. августа 1908. године убијен је један Србин из Доњег Драгољевца, а власти у Пећи нису ништа предузимале по том питању. Поједина српска села у Подгору, Исток, Синаје, Горње и Доње Драгољевце, Мужевине и Љубожда и даље су се налазила под заштитом неких Арбанаса. Пећки хуђумат и мутесариф нису предузимали мере за побољшање положаја, већ су се старали да прикупе вергију за стару и размишљали о наредној години. Очигледно је било да нису бринули како да заведу ред, да сваки поданик буде слободан без разлике вере и народности, него су тежили да помире завађене стране. Образовали су комисију за умир крви, која је заступала мухамеданско-римокатоличке интересе. Комисија је бројала 114 чланова, а најзаступљенији су били Арбанаси мухамеданци, затим римокатолици, док су Срби имали само једног члана. Иако су Срби били бројнији од Фанда, предност је дата другој групи, без обзира на злочине које су чинили. Арбанаси римокатолици су и даље наставили са својим старим занатом, па је тако 16. септембра Себа Барчец испредијао Живка Баџића из села Долца док је чувао стоку и крвавог га оставио да лежи у пољу. Свештеник Павле из Кијева је протествовао у суду, али турске власти ни тада нису предузеле мере да се

⁵⁰ ДАС, МИД ППО, ред 711 (XI), ПП бр. 886, конзул М. Пећанац – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 3/16. септембар 1908; ДАС, МИД ППО, 1908, ред 179, Зулуми у Косовском вилајету од 11. јула (проглашења устава) до 11. новембра 1908. према извештајима који су стигли Централном Одбору Српске демократске Лиге; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/II, стр. 944–948, док. 495; *ДСПКС*, књ. III, св. 3, стр. 498–514, док. 285.

казни Фанда. Арбанаси су и даље испољавали нетрпељивост према српском становништву, нови поредак сматрали привременим и говорили да никада неће дозволити да „раја“ има иста права као и они.⁵¹

Младотурци су сматрали да промена мутесарифа у Пећи може утицати на поправљање стања и смањивање арбанашких изгреда. Зато су на место мутесарифа поставили Исмаил Хаки беја, брата познатог младотурског првака и официра Џафер беја, који је добио чин пуковника и именован за шефа штаба XVIII дивизије у Митровици. Пред двојицом браће се налазио задатак који је захтевао енергичну борбу против мухамеданских и римокатоличких Арбанаса, зликоваца.⁵²

Проглашење Устава није испунило очекивања српског народа, нарочито у Пећком санџаку и крајевима око Новог Пазара и Сјенице. Овај простор је од почетка био изван домашаја младотурског утицаја, Устав није ни проглашаван, а нису образовани ни комитети који би се старали за његово извршење. У почетку је нешто боља ситуација била у Приштинском и Призренском санџаку, где су образовани џемијети који су донекле били у вези са вилајетским џемијетом у Скопљу и централним у Солуну, али су се они убрзо отцепили и почели да раде на своју руку. Увођење новог уставног режима није представљало гаранцију за побољшање положаја српског становништва, а злочини из Пећког и Призренског санџака су се у јакој мери прелили и на остале крајеве Косовског вилајета.

Необјављени извори

Државни архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење.

Објављени извори

Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 1/I. (2006).

Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 1/II. (2006).

Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 2/I. (2006).

Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.

⁵¹ ДАС, МИД ППО, 1908, ред 179, ПП бр. 916, конзул М. Пећанац – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 10/23. септембар 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 2/II, стр. 1006–1011, док. 526.

⁵² *ДСПКС*, књ. III, св. 3, стр. 668–669, док. 396.

Фанге у Призренском и Пећком санцаку 1905–1908.

- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. II, св. 2/II. (2006). Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. II, св. 3/I. (2003). Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. II, св. 3/II. (2003). Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. II, св. 4/I. (2008). Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. II, св. 4/II. (2008). Приредили Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. III, св. 1/I. (2010). Приредили М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. III, св. 1/II. (2010). Приредили М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. III, св. 2/I. (2011). Приредили М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. III, св. 2/II. (2011). Приредили М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи о сјољној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914*, књ. III, св. 3. (2014). Приредио М. Војводић (ур. В. Крестић). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ракић, М. (1985). *Конзулска йисма 1905–1911*. Београд: Просвета.
- Peruničić, B. (1988). *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*. Beograd: Naučna knjiga.
- Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*, Band 3. (2020). Ed. Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz unter Mitarbeit von Sven Mörsdorf. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Лийерайура

- Аншаков, Ю. П. (2014). Российская дипломатия о положении славянского населения Старой Сербии (1902–1912 гг.). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 16. № 3. Самара: Самарский научный центр Российской академии наук, 170–189.
- Богдановић, Д. (1985). *Књиџа о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.

- Заркович, В. (2019). Римско–католическая пропаганда на службе Австро–Венгрии в Старой Сербии в конце XIX и начале XX вв. *Религија. Црковњ. Обицство*, VIII. Санкт–Петербург: Теологический институт Евангелическо–лютеранской Церкви Ингрии, Межрегиональный центр духовно–нравственного просвещения и межрелигиозного сотрудничества, Кафедра социологии и религиоведения РГПУ им. А. И. Герцена, 270–290.
- Косово и Метохија у српској историји. (1989). Београд: Српска књижевна задруга.
- Микић, Ђ. (1977). Настојање Србије на отварању руског или енглеског конзулата у Пећи 1908. године. *Обележја*, 1, 149–167.
- Микић, Ђ. (1985). *Друшћивене и економске љриликe косовских Срба у XIX и љочетћком XX века (од чифчијсћива до данкарсћива)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Толева, Т. (2018). *Ућицај Аустћроућарске имћерије на сћваране албанске нације, 1896–1908*. Београд: Институт за европске студије.
- Ћоровић, В. (1992). *Односи између Србије и Аустћро–Ућарске у XX веку*. Београд: Библиотека града Београда.
- Zarković, V. (2020). Fandas and Operation of the Austria–Hungary in Prizren and Peć Sanjak (1900–1905). *Башићина*, 50, 271–289.

Vesna S. ZARKOVIĆ

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić

The Fandas in the Prizren and the Peć Sanjaks 1905–1908

Summary

Albanian Roman Catholics, *fandas*, were settled in the Prizren and the Peć Sanjaks and in the area around Đakovica. Over time, their number increased with newcomers from the north of today's Albania and with high birth rates. In the areas where they were inhabited, they acted in an organized manner and, together with the Muslim Albanians, attacked the Serb population. They committed daily atrocities against the Serbs, who were forced to abandon or undersell their properties; they sought salvation outside the borders of the Ottoman Empire. The actions of the *fandas*, organized into groups, were well designed and supported by the Roman Catholic priests and the Austro-Hungarian representatives, which also aimed to displace the Serb population from Metohija. Numerous examples were noted that point to the coordinated action of Austrian diplomats and Roman Catholic priests in the Kosovo vilayet. Their help and support additionally encouraged the *fandas* to continue with even more frequent and stronger attacks on the Serbs in the Peć and the Prizren Sanjaks.

Ottoman authorities were often powerless to oppose and prevent Albanian Mohammedans and *fandas* from committing atrocities. The Serbs turned to the consul of the Kingdom of Serbia in Priština and the Russian consuls in Prizren and Mitrovica for help. Realizing that the *fandas* were persistent in their intention to displace the Serbian population, Consul Miroslav Spaljković proposed certain measures to the Government in Belgrade that could affect the improvement of the situation. His opinion was supported by the later consul, Milan Rakić. The consul's concern for the survival of the Serb population was justified and the reports to the Belgrade Foreign Ministry were replete with grim events describing numerous arson, killings, thefts, and large numbers of victims.

The situation in the Kosovo vilayet had been further exacerbated by the resistance from the Albanians who opposed the reforms. The resistance and demand of Albanian Mohammedans were joined by Albanian Roman Catholics. However, some time later, after the incident in the mosque in the village Smonice in the Đakovica area, there was a conflict between the two sides, which spread to other parts. Until this conflict, the Albanian Mohammedans and *fandas* in Đakovica lived in relatively good relations. There were blood feuds among them, but they were resolved like all the others among the Albanians themselves. Among the conflicting parties, a new and important element appeared, the religious element. As an epilogue to the conflict and the fight between the two warring parties, there were many wounded and dead. Regardless of that, the oppression towards the Serbs had not decreased, so the Serbian consul in Priština came up with the idea to use the situation and request additional army forces be sent.

The Mohammedan leaders resorted to the tried and tested method of tying *besa*, first in Peć, where they held a meeting and formed a committee for protection against evil deeds, which included four Serbs. After that, gatherings were held in other parts of the Kosovo vilayet, where, among other things, the issue of *fandas* was discussed. The Consulate General of the Kingdom of Serbia in Skoplje had information on the complete reconciliation of Mohammedans and Roman Catholics and the conclusion of a political agreement. A new situation in the Ottoman Empire soon followed—on July 24, 1908, the Constitution was proclaimed and the Young Turks took power. However, the Serbs of the Peć and the Prizren Sanjaks did not benefit from that, because crimes, murders, arsons, and the reactivation of the Roman Catholic Committee continued.

Keywords: *fandas*; Serbs; Albanian Mohammedans; Peć Sanjak; Prizren Sanjak; Đakovica; crimes.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).